

О.Є. Туленцева

КОНЦЕПТУАЛЬНА ПАРАДИГМА РИБАЛЬСЬКОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У сучасних роботах ономасіологічного напрямку прослідковується тенденція відбити власне когнітивні, пізнавальні моменти номінативної діяльності людини й особливості створюваних у цих процесах структур свідомості, що об'єктивується в актах номінації. [4] В даній роботі ми розглядаємо мовні одиниці з точки зору того, які структури людського знання вони репрезентують, які ментальні процеси покладені в основу мовної номінації.

В основу нашої теоретичної концепції покладені ідеї О.С. Кубрякової, А. Вежбицької, О.О. Корнілова, Л.В. Гнаповської та інших. Так О.С. Кубрякова у монографії "Части речи с когнитивной точки зрения" [4] зазначає, що, досліджуючи мови розвинені, із усілякими позначеннями для дрібних деталей зовнішнього і внутрішнього світу, важко уявити, що відбувалося в актах первинного наречення світу, коли увесь світ виступав для людини як непізнаний, малорозчленований мовними позначеннями, і, коли, унаслідок перебування самої людини на певному рівні її еволюції, індивідуалізація речей, осіб, тварин, явищ природи і т.п. ще не досягла сучасного рівня. Однак, поступово, все навколишнє, "для людської свідомості туманне", привертало її увагу, дозволяло узагальнювати й ідентифікувати сприйняте, виділяти з цього континууму окремі концепти чи групи концептів залежно від того, з якими з них асоціювалися ті чи інші предмети й інші сутності з цього оточення. Фіксація зв'язку предмета і його імені, явища і його позначення, структури свідомості та її об'єктивного (матеріального) мовного аналога – усе це явище дуже важливої сторони акту номінації, його змістового результату.

Аналізу термінології рибалок, в тому числі назв риб, присвячені дисертаційні дослідження А.А. Берлізова (1974) – лексика рибальства українських говірок Нижньої Наддніпряни, І.Г. Ліпкевич (1993) – рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпряни, М.Ю. Меркулов (1974) – лексика рибалок озера Селігер, Є.М. Мотузенко (1987) – морська риболовецька термінологія Північно-Західного Причорномор'я. Ці дослідження носять фрагментарний характер, оскільки присвячені опису лексики окремих географічних регіонів України та Росії. Однак досі не представлено в українській лінгвістиці узагальнюючого когнітивного вивчення цієї лексики.

Основна мета даної роботи полягає у визначенні концептуального простору риболовецької термінології в українській мові.

Досягнення поставленої мети вимагає розв'язання наступних конкретних завдань:

- ♦ розглянути семантичні особливості та мотиваційну основу рибальської лексики в українській мові;
- ♦ змодельювати прототиповий образ предмету з рибальського оточення у зазначеній мові.

Сформульовані в контексті когнітивної лінгвістики ідеї про існування концептуальної і мовної картин світу поставили в порядок денний питання про природу і сутність когнітивних структур і розумовомовленнєвих механізмів, що входять у внутрішній лексикон (мовну картину світу). (W. Chafe, A. Вежбицька, О.С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Л. Ліпка, Л.В. Гнаповська.) Концептуальна просторова картина навколишнього світу створюється внаслідок перцептуальної інтерпретації реальності. Концептуальний простір, за Басом Леверінгом, – це наше знання, уявлення, які є більш-менш адекватним відображенням реального простору шляхом логічного мислення. Саме з позицій концептуального простору розглядається у запропонованій роботі лексика рибалок.

У поле безпосередніх відчуттів етносу потрапляло насамперед природне середовище етносу, а далі, в ході історичного розвитку і самоідентифікації – матеріальне рукотворне середовище. Побут рибалок, і, особливо, назви риб як представників світу тварин є такою сферою реального світу, з якою людина зустрічалась у повсякденному житті і яка в першу чергу ставала об'єктом номінації з боку мовної свідомості. Рибальський промисел є одним з найдавніших видів господарської діяльності людини. Серед інших промислів рибальство виділяється відносною стабільністю, тому що сам процес, основні знаряддя ловлі риби не зазнавали корінних змін

протягом віків. Враховуючи те, що дослідження проводиться на матеріалі лексики звичайних рибалок, а не словників номенклатури та спеціалізованої професійної літератури, предметом дослідження ми вважаємо НМКС соціальної групи рибалок. Отже, аналіз рибальської лексики дає можливість розкрити явища, які її характеризували.

Система номінацій представників іхтіофауни, рибальського знаряддя та різноманітних природних реалій, пов'язаних з ловлею уявляється яскраво і, часом, вигадливою мозаїкою, складеною з назв нових і старих, споконвічних і запозичених. Система ця пройшла довгий і складний шлях історичного розвитку в українській мові – шлях, тісно пов'язаний з історією народу, нерозривно з яким функціонують розглянуті номінації.

Мотивація була найрізноманітнішою. Звички і зовнішність завжди були факторами, що приваблюють. При цьому слід зазначити, що традиційні назви звичайно мають мало спільного з науковою номенклатурою, що може бути заснована на міркуваннях, схованих від очей непрофесіонала.

Для того, щоб виявити структурні та семантичні особливості лексики рибалок, нами було розглянуто 239 лексем, з них 137 номінацій риб, 76 назв рибальського приладдя та 26 лексем, що позначають природні реалії, пов'язані з водою.

Аналіз риболовецької термінології у даному розділі охоплює всі розглянуті українські назви, мотиваційні ознаки яких прозоро простежуються на сучасному етапі існування мови. Для формування найбільш ясної картини відносин мотиваційних ознак аналізу піддалися ті номінації, етимологія яких відома. У випадку, якщо ознак було більше однієї, до уваги бралися найбільш істотні ознаки, а також ті, які з'явилися пізніше, і при додаванні до вже існуючої лексеми саме вони можуть продемонструвати мотивацію виникнення номінації.

На основі даних семантичного аналізу українських термінів рибалок ми пропонуємо ономасіологічну класифікацію їх мотиваційних ознак. За допомогою системи мотиваційних ознак ми маємо можливість побачити якою кількістю номінантів представлена в класифікаційній таблиці кожна мотиваційна ознака.

I. Зовнішньорозпізнавальні:

1. Колір номінанта (18 назв риб).
2. Розмір номінанта (12 назв риб, 2 назви рибальського приладдя).
3. Видавані номінантом звуки (5 назв риб, 3 назви рибальськ. прил.).
4. Відмітно-специфічні ознаки номінанта (37 назв риб, 21 назва рибальськ. прил., 13 назв природних реалій).
5. Звички номінанта, зв'язок з певними діями (7 назв риб, 25 назв рибальськ. прил, 8 назв прир. реалій).
6. Подібність номінанта до об'єктів позаомовної дійсності:
 - а) неживих предметів (12 назв риб, 19 назв рибальськ. прил, 5 назв прир. реалій);
 - б) тварини, інших риб (9 назв риб, 3 назви рибальськ. прил.);
 - в) людини (4 назви риби).

II. Локативні:

1. Географічне місце розташування (6 назв риб).
2. Середовище існування (14 назв риб).

III. Темпоральні (9 назв риб).

IV. Інші:

1. Перетворення від більш ранньої назви (у тому числі зменшувальні і скорочення) (2 назви риб, 3 назви рибальськ. приладдя).
2. Християнські імена (2 назви риб).

В результаті аналізу вищезазначеної кількості лексем можна побачити, що серед усіх номінацій найбільш чисельними є назви риб. Поряд із загальновідомими лексемами на позначення риб у роботі досліджуються і локальні. Частина з них становить синоніми до загальноживаних, інші позначають ті риби, які за своєю важливістю є другорядними, а іноді водяться лише в певній місцевості. Номінації рибальського приладдя є другими за чисельністю. Знаряддя рибалок отримувало свої назви від розміру, видаваних звуків, відмітно-специфічних ознак, зв'язку з певними діями, подібності до об'єктів позамовної дійсності (неживих предметів, тварин), а також внаслідок перетворення від більш ранньої назви. Що стосується природних реалій, ця група представлена найменшою кількістю лексем, і, як наслідок, в таблиці вони представлені найменшою кількістю мотивацій (в групах за відмітно-специфічними ознаками, зв'язком з певними діями та подібністю до неживих предметів). Таке співвідношення, на наш погляд, є цілком природним і не викликає сумнівів або здивування.

Розглянемо детальніше окремі номінації та їх мотиваційні ознаки. Першим пунктом класифікації ми маємо мотивацію за кольором. Це може бути колір усього номінанта (*синець, білизна, мурзак* – темно сірий або мурий колір тулуба, *золотий карась*) або його частини (*білоок, синегуб, чорноперка* – чорні плавники). Національна специфіка позначень кольорів, як і звуконаслідувань, пов'язана безпосередньо з особливостями роботи сенсорно рецептивного компоненту етнічної мовної свідомості. Нейрофізіологічні основи сприйняття кольорів однакові для усіх народів, оскільки вони базуються на спільності фізіології мозку людини. Мова йде не про сприйняття мозком, а про концептуалізацію свідомістю. Іншими словами, представники різних культур не по-різному, наприклад, чують звуки тварин або бачать кольори, а їх сенсорно-рецептивний компонент свідомості по-різному концептуалізує дані сенсирності [3, с. 170-171]. Які кольори були покладені в основу номінації риб в українській мові? *Білизна* – білий, *жовтий карась* – жовтий, *золотий карась* – золотий, *райдужна форель* – кольори веселки, *синець* – синій, *червонопірка* – червоний, *чорнуха* – чорний. Не дуже яскраву палітру кольорів і невелику кількість риб, названих за цією ознакою, звичайно можна пояснити відмінністю самих номінантів. Риби, які водяться в українських водах не відрізняються кольоровістю, на відміну від, наприклад, атлантичної іхтіофауни. Але не тільки. Подібні відмінності можуть бути зумовлені неоднаковим вибором точок референції. Як елементи референційної рамки в англійській мові, наприклад, використовуються об'єкти матеріального світу: золото – *golden redfish*, янтар – *amberjack*, полуниця – *strawberry porgy*, кров – *bloodmouth*, сніг, що не спостерігається в українській мові. Хоча використання конкретного предмету як точки референційної співвіднесеності є досить типовим для обох мов. Іноді трапляється, що одна й та сама риба може мати в різних своїх назвах позначення різних кольорів або відтінків, як, наприклад, *червонопірка, чорноперка*. Це можна пояснити по-різному. Колір риби може змінюватись з віком, залежати від пори року та якостей води. Але ця різниця може пояснюватись відмінностями у концептуалізації дійсності, різними природними прототипами кольорів.

Група „Розмір номінанта” представлена декількома назвами ляща різного розміру: *листочок* – найменший лящ; *глистик* – лящ вагою до 0,5 кг; *чабак* – маленький лящ; *підляц, підлящева* – молодий або меншого розміру. Є також назва *щупак*, що позначає маленьку щуку. В цій групі є також загальні назви для риб молодих або маленького розміру: *маломерка, мелоч*. Серед назв рибальського знаряддя є такі номінації, як *заглотушка, проглотушка*, що означають такий гачок, який риба з легкістю проковтує цілком.

Наступна група – „Видавані номінантом звуку” – з відомих причин не є численною. Тут є риби, що свистять (*свистуха*), видають писк (*сікавка*). Тут і відомий *ляц*, який під час нересту вистрибує з води і ляскає по її верхні. Назви знаряддя, що виникли за цією мотиваційною ознакою, схожі тим, що їх призначення зганяти або приманювати рибу за допомогою певних звуків. Так, *брязкала* – це залізни кільця, зчеплені до купи і прив'язані до мотузки, за допомогою яких заганяють рибу. Те ж саме призначення має і *хрьокало*, що являє собою жердину з порожнього трубок на кінці, якою бовтають у воді і заганяють рибу в сітку. *Клок* або *квок* – це дощечка, що видає звук схожий на квакання або клекотіння, коли нею б'ють по воді, приманюючи сома.

Інша помітна група мотиваційних ознак – „Відмітно-специфічні ознаки номінанта” є найбільш численною. Багато різних факторів зовнішності привертала увагу рибалки: луска (*лусковий короп, лінійний короп*), вуса (*усатий*), наявність слизу (*сопливий*), форма тіла (*супулистий карп, горбуша*) і її частин (голови (*головань*), рота (*підуст*), очей (*окунь*), зубів (*верезуб*), малюнок на тілі (*пестрюга*), місце перебування (*верхова, сплдова*) та інші. Є лише одна назва, пов'язана із смаковими властивостями риби – *гірчак*, яка зумовлена гіркуватим смаком риби. Те, що смакові властивості майже не враховувались під час утворення іхтіологічних назв пояснюється незначним розрізненням смакових відтінків у всіх істотних риб. Що стосується рибальського приладдя, деякі номінації виникли від матеріалу виготовлення (*дюралька* – човен з дюралюмінію, *канка* – снасть, виготовлена тканином). Є й інші: *блешня* (блискача металева рибка з гачком), *дорожка* (вудка, яку тягнуть уздовж річки за човном, що залишає пособі слід на воді, ніби дорожку, по якій тягнуть шнур вудки), *троячок* (блешня з трьома гачками), *переріз* (широкий переруб у човні, на якому закріплюється дошка для сидіння). Природні реалії в цій групі ознак пов'язані з течією (*бистря* – місце, де течія швидко, *заповіть* – небезпечна водоверт), з льодом (*шерех* – шершавий лід, *голощак* – не вкритий снігом, *магніт* – в процесі змерзання у кригу дрібні кришталіки піднімають на поверхню все, що є у воді).

Що стосується категорії „Звички номінанта, зв'язок з певними діями”, українські рибалки звертали увагу на такі особливості: *баламут* – „баламутити”, тривожити” – несподівана поява значної кількості цієї риби вдень біля берегів, коли рибалки відпочивають після нічного лову і снасті не підготовано, завдає неспокою людям, змушує швидко зібратись і рушити в море, однак часто даремно, бо риба швидко з'являється і швидко зникає; *верховод, верховодка* – риба, хворюючі весною „на глисти”, не може занурюватись глибоко у воду, плаває на поверхні; *в'юн* – від вити, скручувати – здатність звиватися; *жерех* – можливо від жерти (зажерливість риби); *мишолов* – особливості харчування (годується і комахами, і рослинистю, і рибою, і навіть мишами і щурами); *сиг* – звичка вистрибувати з води; *одміть* – водоверт з сильним обертовим рухом води, що відкидає човен убік; *закидушка* – спінінг; *смик* – знаряддя, яким рибу витягують різко смикаючи вгору.

Наступна група мотиваційних ознак „Подібність номінанта до об'єктів позамовної дійсності” включає порівняння з неживими предметами, тваринами чи іншими рибами та з людиною.

В цій групі є назви риб, що відповідають таким мотиваційним ознакам: *ігла* (має колючки під очима, якими чіпляється за сітки і якими можна вкопотися), *чеша, чехоня* (риба, схожа на серп, ніж, шаблю), *жабиня* (різновид сома, голова якого нагадує жабу), *бичок-кнут, плітка* (плоска риба, за формою тіла наближається до плітки), *язь* (вуса рибки схожою

з цапом), *таксіст* (різновид бичка, на голові якого є нарід, що нагадує кашкет таксиста), *сало* – льодяні кришталіки перед осіннім льодоставом, *вушко* – кільце, за яке прив'язується гачок, *лєро* – частина гребного весла, *блєшка* – маленький гачок.

В українській мові небагато назв, в яких відображені певні географічні назви: *український карась*; *япончик* (за місцем виведення), *дніпровка* – щука, що живе в Дніпрі.

Назви, що виникли від середовища існування, є більш численними. В українських назвах згадуються озеро (*озерний лосось*), струмок (*форель струмкова*), пісок (*піскар, судак, пісошник*), болото (*болотяник*). Є риба, що живе під камінням (*камінчак*) та в траві (*трав'янка*).

В українській мові назви, утворені за допомогою темпоральних мотиваційних ознак, представляють лише одну рибу – лящ. Це ще раз підтверджує популярність цієї риби та особливе ставлення до неї. Рибалки давали лящам різноманітні назви запозичені від релігійних свят, з якими співпадає нерест (*микольник, юровик*), від дерев, які цвітуть в цей час (*вербак, дубовик, терновик*), або інших риб, що метують ікру одночасно з ними (*таранник*). Є назви ляща, не пов'язані з нерестом. Наприклад, *крижанка* – риба ловиться у великій кількості ранньої весни, коли на поверхні води ще плавають крижини.

У групі „Перетворення від більш ранньої назви” є досить типові для української мови зменшувальні назви – *щучка, щученя* (від *щука*), *свинчинка* (від *свинець*), *волочок* (від *волок*).

У групі „Імена” ми бачимо такі народні назви сома, які відображають любов та повагу до цієї риби: *семен, ванюша*.

Аналіз показав, що процес номінації кодує інформацію, що надходить до номінатора по різних каналах сприйняття навколишнього середовища. Наприклад, номінація за такими мотиваційними ознаками, як колір номінанта, його розмір, відмітно-специфічні ознаки, звички та зв'язок з певними діями, подібність до об'єктів позамовної дійсності відбувалась на основі аналізу інформації, яка надходила через зоровий канал. Через слуховий канал надходила інформація, яка мотивувала назви, створені на основі видаваних звуків. Також зафіксовані випадки надходження інформації через прагматичний канал. Це так звана „повторна номінація”, де мотивацією могли бути раніші назви або християнські імена. Зрозуміло, що найбільш численними були номінації, інформація про які проходила через зоровий канал.

Всі знайдені характеристики та виявлені закономірності дозволили відтворити загальну ономазіологічну картину рибальської лексики, а також проаналізувати окремі випадки, зафіксовані в системі лексики рибалок. Проведене дослідження виявило різні тенденції у формуванні цієї системи та зміни окремих її елементів.

Таким чином, проведений нами на матеріалі рибальської лексики аналіз показав, що в основі даних номінацій лежать думки номінатора про найбільш істотні якості й ознаки об'єкта, що позначається, які він одержує на основі почуттєвого сприйняття риби, знаряддя праці, тощо як об'єкта навколишнього світу. На цій підставі будь-який рибальський термін представляється нами як деяка **пропозиційна структура**, що включає суб'єкт (предмет думки) і його предикат (ознака, що предикуються цьому предмету).

Таке розуміння об'єкта номінації, у ролі якого виступає риба дозволяє змоделювати **фрейм**, що розвертається за внутрішньою формою лексеми і описує визначену концептуальну ситуацію. Проаналізувавши фреймові мережі, створені кожною з номінацій, ми можемо сказати, що концептуальна ситуація, що моделює фрейм, є прототиповою для формування лексики рибалок.

Приймаючи до уваги викладені вище положення, ми одержуємо можливість змоделювати прототиповий образ предмету з рибальського оточення, у якому знаходять своє відображення базисні концептуальні категорії „предмет”, „стан”, „простір”, „час”, „якість”, „кількість”. Таким чином,

„типовий предмет рибальства” – це ([TAKE] (ЩОСЬ)
(предмет (об'єкт/суб'єкт))

[ІСНУЄ] [ТУТ/ЛЕПЕР] (У ТАКІЙ ЯКОСТІ) (У ТАКІЙ КІЛЬКОСТІ)
(стан) (простір/час) (якість) (кількість)

Характеристики, укладені в слоті [TAKE](ЩОСЬ), відбивають реальні, онтологічно дані ознаки, якими номінант володіє насправді. В одних випадках у номінації фіксується місце/час існування [ТУТ/ЛЕПЕР], тут кодується вказівка на географічне місце розташування, типове середовище існування або ж ознаки, пов'язані з міграційним способом життя номінанта (для риб). В інших, що більш часто зустрічається, фіксується модус буття номінанта – те, У [ЯКІЙ] (ЯКОСТІ) він представлений. Інформація, закодована в даному слоті, стосується кольору всього номінанта або його частин, видаваних ним звуків, ознак, що відрізняють його від інших, його звичок, зв'язку з певними діями і подібності до об'єктів позамовної дійсності. Слот У [ТАКІЙ] (КІЛЬКОСТІ) несе в собі інформацію, пов'язану з розміром номінанта.

В результаті, ми маємо підтвердження тому, що семантична структура елемента рибальської лексики тісно пов'язана із структурою позамовного середовища. При цьому на утворення номінацій впливають концептуальні настанови номінатора, що базуються на його минулому досвіді соціальної діяльності. Інформація про номінант надходить до номінатора по різних каналах сприйняття навколишнього світу (таким як зоровий, слуховий або прагматичний). Специфіку мови рибалок визначає як неоднорідність характеристик самих номінантів, так і „різне” бачення світу номінатора. Носії мови завжди виділяють у об'єктах, що нарікаються, ті риси які саме їм здаються суттєвими або які породжують саме в них найбільший емоційний відгук.

Проведене в даній роботі дослідження концептуального простору риболовецької термінології в українській мові не є вичерпним. Перспективним є зіставлення рибальської лексики та виявлення специфіки НККС та НМКС в англійській та українській мовах.

Список літератури

1. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 411 с.
2. Гнаповська Л.В. Лінгвокогнітивні і лінгвокультурологічні характеристики англійських антропонімів германського походження: Дис... канд. філол. наук: 10.02.04. – К., 1999. – 205 с.
3. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – М., 2003.
4. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – М., 1997.
5. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов: Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1989. – Вып. 23: Когнитивные аспекты языка. – С. 12-51.
6. Ліпкевич І.Г. Рибальська лексика в українських говірках Нижньої Наддніпряни: Дис... канд. філол. наук: 10.02.02. – Запоріжжя, 1993.

Туленцева, О.Є. Концептуальна парадигма рибальської лексики в українській мові [Текст] / О.Є. Туленцева // Система і структура східнослов'янських мов: зб. наук. праць.– К., 2005. – С. 195-201.